

WIE STEMDE IN JUNI 1999 VOOR HET VLAAMS BLOK EN WAAROM?

Jaak Billiet en Hans De Witte

1. INLEIDING (*)

Gedurende het voorbije decennium, en vooral sinds de parlementsverkiezingen van 24 november 1991, werd het kiezerskorps van het Vlaams Blok aan grondig verkiezingsonderzoek onderworpen. Diverse onderzoeken deden dit als onderdeel van een ruimere analyse van het stemgedrag in het algemeen (bv. Billiet et al., 1993; Elchardus, 1994; Maddens, 1994; Maddens et al., 1994; Swyngedouw & Beerten, 1996; Vuylsteke et al., 1997; De Witte & Billiet, 1999; zie tevens de bundels onder redactie van Swyngedouw et al., 1993 & 1998). Anderen deden dit specifiek voor het Vlaams Blok (bv. De Witte, 1992; Billiet & De Witte 1995; Billiet, 1995 & 1998a; Scheepers et al., 1995; Lubbers et al., 2000) of binnen een theoretisch raamwerk dat erop gericht is om het verschil te verklaren tussen de voorkeur voor het Vlaams Blok versus deze voor een of meerdere andere kiezerskorpsen (bv. Swyngedouw, 1992; Billiet & Swyngedouw, 1995; Elchardus, 1996; Elchardus & Derks, 1996). Dankzij de omvangrijke Vlaamse steekproeven van de ISPO-verkiezingsonderzoeken (1) van 1991 en 1995 waren voldoende gegevens over kiezers voor het Vlaams Blok beschikbaar, zodat cruciale vragen konden worden beantwoord.

De omvang van het kiezerskorps van het Vlaams Blok nam gedurende het laatste decennium echter toe. Na de opvallende score van 10,6% in november 1991, steeg de electorale score van het Vlaams Blok van iets meer dan 12% in 1995 tot niet minder dan 15,3% tijdens de nationale verkiezingen van juni 1999 (Fraeys, 1999). Daarmee werd het Vlaams Blok de derde sterkste partij in Vlaanderen. Dit roept de vraag op naar een *replicatie* van de bevindingen die uit de vorige onderzoeken naar voren komen: is er iets veranderd bij de verkiezingen van 1999 of bleef alles 'bij het oude'? Deze bijdrage beoogt echter meer dan een loutere replicatie van voorgaand onderzoek. Vooreerst zal het theoretische verklaaringskader verruimd worden, door alle

reeds uitgewerkte theorieën te integreren in een globaal conceptueel schema (2). De toetsing van het verklaringskader wordt tevens aangevuld met enkele nieuwe variabelen, die tevens ingebed werden in recentere maatschappelijke discussies. Zo zal o.m. aandacht besteed worden aan de rol van gevoelens van onveiligheid en aan de beoordeling van de aanpak van criminaliteit. Deze bijdrage beoogt dus zowel replicatie als innovatie. Twee aspecten staan daarbij centraal: het profiel van het Vlaams-Blokkiezerskorps naar achtergrondkenmerken, en de maatschappelijke houdingen die typerend zijn voor deze kiezers.

Om onze onderzoeksvragen te beantwoorden, maken we opnieuw gebruik van het postelectoraal verkiezingsonderzoek dat door het ISPO werd verricht. Wat de verkiezingen van 1999 betreft, vond dit onderzoek plaats door middel van face-to-face interviews in de periode september 1999 tot maart 2000. Voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers in Vlaanderen werd informatie verkregen over het stemgedrag bij 90% van de 2.178 ondervraagden. Zoals te verwachten is het Vlaams Blok in het databestand ondervertegenwoordigd ($n = 198$). Dit hangt gedeeltelijk samen met de ondervertegenwoordiging van lagergeschoolden in alle surveys, ook al is de categorie laaggeschoolden bij het ISPO-onderzoek uiteindelijk sterker vertegenwoordigd dan in andere surveys (in 1999 met 16% tegenover hoogstens 12% in andere surveys in Vlaanderen) (3). Om voor deze ondervertegenwoordigingen te corrigeren, gebeurt de analyse op gewogen gegevens (4).

De structuur van deze bijdrage is als volgt. Eerst wordt een kort overzicht geboden van de onderzoeksliteratuur. We spitsen ons daarbij toe op theorieën die ontwikkeld werden om extreem-rechts stemgedrag te verklaren. De hypothesen die eruit kunnen worden afgeleid, worden vervolgens geïllustreerd met resultaten van onderzoek naar het Vlaams-Blokstemgedrag gedurende het laatste decennium. Deze hypothesen worden dan empirisch getoetst in het vervolg van deze bijdrage. Eerst wordt ingegaan op de hypothesen m.b.t. de achtergrondkenmerken van de Vlaams-Blokkiezers. Daarna komen de maatschappelijke opvattingen aan bod die typerend zijn voor dit kiezerskorps. In de mate van het mogelijke zal tevens een vergelijking worden gemaakt met resultaten uit voorgaand onderzoek. Deze vergelijkingen worden soms echter bemoeilijkt door verschillen in analysemethoden en in gebruikte meetinstrumenten.

2. LITERATUUROVERZICHT

Over de motieven om op een extreem-rechtse partij te stemmen, worden in de literatuur twee globale, concurrerende hypothesen geopperd (bv. van Donselaar & van Praag, 1983; Van Holsteyn, 1990; Billiet & De Witte, 1995; van der Brug et al., 2000). De eerste stelt dat de keuze voor een extreem-rechtse partij door *inhoudelijke* overwegingen is ingegeven: de kiezer kent de standpunten van een dergelijke partij en spreekt zijn of haar *voorkeur* uit voor deze denkbeelden. De andere stelt dat het een uiting is van apolitiek *protest*, waarmee men zijn *afkeer* van het politieke bedrijf

---

wenst te uiten. Deze tweespalt in de theorievorming biedt een geschikt kader om de diverse theorieën te integreren die in het verleden werden ontwikkeld.

2.1. Een inhoudelijke stem

In deze visie drukt de keuze voor een extreem-rechtse partij dus een *inhoudelijke instemming* uit met (een aspect van) het programma van deze partij. Deze visie ligt in de lijn van het rationele keuzemodel van het stemgedrag ('rational choice'; Himmelweit et al., 1981), waarin o.m. 'issue voting' en ideologische motieven als determinanten voor het stemgedrag worden benadrukt (zie ook: Middendorp, 1991; Maddens, 1994). Deze inhoudelijke motieven kunnen uit diverse theorieën worden afgeleid (voor een meer uitvoerige bespreking, zie Scheepers et al. 1993 & 1995; Lubbers & Scheepers, 2000). Deze theorieën worden door de oorspronkelijke auteurs van een vrij algemeen label voorzien. Dat algemene label stemt op het eerste zicht niet steeds overeen met de concretere inhoud van het stemmotief, dat uit de theorie kan worden afgeleid. In overeenstemming met de internationale literatuur terzake, behouden we in dit artikel echter de oorspronkelijke labels.

Een eerste theorie is deze van de *bedreigde economische belangen* (Lipset 1960/1981; Falter 1991). Deze theorie postuleert dat een *negatieve houding ten opzichte van migranten* de hoofdrol speelt bij het motiveren van de voorkeur voor een extreem-rechtse partij. Deze theorie stelt verder dat kiezers op de politieke partij stemmen die pretendeert hun economische belangen te behartigen. Kiezers die zich op economisch vlak door migranten bedreigd voelen, ontwikkelen in deze visie dus een voorkeur voor politieke partijen die de aanwezigheid van migranten in de samenleving wensen te reduceren. Vooral arbeiders en lagergeschoolden werken in economisch bedreigde sectoren, waardoor hun werkzekerheid geringer is (zie bv. De Witte, 2000). In deze theoretische visie hebben ze dan ook een grotere kans om op een uiterst-rechtse partij te stemmen.

Een tweede theorie is deze van de *symbolische belangen* (Billig, 1978; Falter, 1991; Loch, 1991). Volgens deze theorie zouden individuen die onvoldoende maatschappelijk geïntegreerd en/of maatschappelijk gedesintegreerd zijn, op een extreem-rechtse partij stemmen omwille van het *nationalisme* dat dergelijke partijen uitdragen. Dit nationalisme biedt immers op symbolische wijze nieuwe groepsbindingen en referentiekaders. De desintegratie van sociale netwerken, eigen aan de (post)industriële samenleving, zou een toenemend aantal sociaal gedesintegreerde individuen gevoelig maken voor de propaganda van extreem-rechts. Deze theorie suggereert dat diverse categorieën in sterkere mate geneigd zullen zijn om extreem-rechts te stemmen, omdat ze maatschappelijk in mindere mate geïntegreerd zijn. Het betreft onkerkelijken, jongeren, individuen die niet verbonden zijn met de traditionele zuilorganisaties, en kiezers die niet actief deelnemen aan het verenigingsleven. Wat deze laatste categorieën betreft, mag men immers aannemen dat het lidmaatschap van sociale organisaties en/of de actieve betrokkenheid bij het verenigingsleven, maatschappelijke integratie bevorderen (zie bv. Billiet, 1998b; Hooghe, 2000).

Volgens een derde theorie, deze van de *psychologische behoeften*, zouden de kiezers zich vooral door extreem-rechtse partijen aangetrokken voelen omwille van de *autoritaire denkbeelden* die daar vertolkt worden (Adorno et al., 1950; Stöss, 1990). Arbeiders en lagergeschoolden, die zich omwille van maatschappelijke veranderingen onzeker, gedesoriënteerd en machteloos voelen in een steeds complexer wordende sociale omgeving, zouden zich in deze visie vastklampen aan eenvoudige autoritaire denkschema's (Scheepers et al., 1992) en aan de simplistische, rechtlijnige oplossingen die door extreem-rechtse partijen voorgesteld worden in verband met problemen rond onveiligheid en criminaliteit.

Een vierde veronderstelling vloeit eerder voort uit de discussie in de media en de publieke opinie, dan uit een wetenschappelijke theorie (cf. De Witte, 1992). Kiezers voor een extreem-rechtse partij kunnen immers bewogen zijn door *extreem-rechtse denkbeelden*, zoals biologisch racisme, het geloof in het leiderschapsprincipe en de afwijzing van de parlementaire democratie (zie bv. Falter & Schumann, 1988). De keuze voor een dergelijke partij wordt daardoor de uitdrukking van een uiterst-rechtse ideologische overtuiging, waardoor een dergelijk electoraat als fascistoïde kan worden beschouwd (Brants & Hogendoorn, 1983).

2.2. Een antipolitieke proteststem

Tegenover de visie dat de keuze voor een extreem-rechtse partij inhoudelijk is gemotiveerd, staat de idee dat de voorkeur voor een dergelijke partij hoofdzakelijk is ingegeven door een *afkeer* van het *politieke gebeuren* (bv. van Holsteyn, 1990; Stouthuyzen, 1993). In deze theorie is het programma van een extreem-rechtse partij niet essentieel, vermits kiezers zich hierop niet (of nauwelijks) baseren bij het motiveren van hun keuze. De keuze voor een uiterst-rechtse partij is in deze visie immers een uiting van apolitiek *protest*. Kiezers stemmen niet 'voor' dergelijke partijen, doch *tegen* alle *andere partijen*, vermits de overige partijen in de ogen van de kiezers onvoldoende met hun belangen en verzuchtingen rekening hielden. De hypothese van de antipolitieke proteststem impliceert dat attitudes zoals politieke onvrede, machteloosheid, anomie en wantrouwen de belangrijkste determinant vormen voor het stemgedrag voor een extreem-rechtse partij. Sociale categorieën die gekenmerkt worden door dergelijke standpunten, vormen in deze visie dan ook categorieën met een hogere probabiliteit om extreem-rechts te stemmen. Afhankelijk van de geselecteerde attitude, betreft het alle hogervermelde 'risicogroepen': arbeiders, lagergeschoolden, jongeren, onkerkelijken, individuen die niet verbonden zijn met de traditionele zuilorganisaties en kiezers die niet actief deelnemen aan het verenigingsleven, komen uit onderzoek naar voren als categorieën die hoger scoren inzake politieke onvrede, machteloosheid, anomie en wantrouwen (zie bv. Swyngedouw et al., 1993 & 1998).

2.3. Resultaten van onderzoek bij Vlaams-Blokkiezers

Zoals hoger reeds werd aangegeven, werd in het voorbije decennium een groot aantal studies uitgevoerd naar de achtergrondkenmerken, motieven en attitudinale determinanten van een stem voor het Vlaams Blok. Daarbij werden de ISPO-data via diverse methodieken geanalyseerd, en werden de geanalyseerde kenmerken tevens op uiteenlopende wijzen geïndiceerd.

In zowel 1991 als in 1995 hadden 18-24-jarigen, arbeiders en respondenten zonder geloofsovertuiging - na controle voor alle andere achtergrondkenmerken - een grotere kans om op het Vlaams Blok te stemmen (zie bv. Billiet, 1998a). Voor hogergeschoolden en kerksen gold het omgekeerde: zij hadden een lagere kans om op deze extreem-rechtse partij te stemmen. De grotere kans om Vlaams Blok te kiezen onder de vrijzinnigen in 1991 (Elchardus et al., 1993), bleek verdwenen te zijn bij de verkiezing van 1995. Waarschijnlijk ligt de discussie en bewustmaking die sinds 1991 in vrijzinnige middens gevoerd werd, aan de basis van deze verandering (Derks & Deschouwer, 1998). In 1995 hadden leden van een neutrale mutualiteit een hogere kans om op het Vlaams Blok te stemmen. Het lidmaatschap van een vakbond en het actief zijn in het verenigingsleven was in geen van beide perioden (1991 en 1995) relevant ter verklaring van extreem-rechts stemgedrag.

De zojuist besproken vaststellingen laten geen eenduidige conclusies toe m.b.t. de vraag welke theoretische verwachtingen ondersteund worden. Uit het hoger besproken literatuuroverzicht blijkt immers dat de samenhang met elk achtergrondkenmerk vanuit meerdere theorieën kan worden geïnterpreteerd. Zo kan de grotere kans op een Vlaams-Blokstem onder arbeiders en lagergeschoolden begrepen worden vanuit drie theorieën: de theorie van de bedreigde economische belangen, deze van de psychologische behoeften, én de idee dat men een proteststem uitbracht. Om meer duidelijkheid te krijgen inzake de hogervermelde theorieën, is het dus nodig om te kijken naar de wijze waarop de Vlaams-Blokkiezers hun stemgedrag motiveren. Daarnaast kan tevens worden nagegaan welke (maatschappelijke) opvattingen typerend zijn voor dit kiezerskorps. Een dergelijke typering geeft immers eveneens een aanduiding van de mogelijke stemmotieven (Billiet & De Witte, 1995).

Onderzoek naar de *motieven* en *attitudinale determinanten* van de keuze voor het Vlaams Blok bevestigt vooral de inhoudelijke 'rationele keuze'-hypothese (voor een overzicht, zie: De Witte & Scheepers, 1997). De keuze voor het Vlaams Blok blijkt hoofdzakelijk ingegeven door een afkeer van migranten. Door op deze partij te stemmen drukt men dus zijn instemming uit met het antimigrantenstandpunt van deze partij. Gevoelens van politieke machteloosheid en afkeer blijken een secundair, en dus minder belangrijk motief te vormen, waardoor een dergelijke stem tevens een ondertoon van politiek protest krijgt bij een minderheid onder de Vlaams-Blokkiezers. Autoritaire denkbeelden blijken geen rol van betekenis te spelen bij de Vlaams-Blokkeuze. De Vlaams-nationale oriëntatie is sterker aanwezig onder de Vlaams-Blokkiezers dan onder het electoraat van de andere politieke partijen. Toch is dit beduidend minder het geval dan onder de kiezers van de Volksunie, die de

---

voorkeurpartij blijft voor kiezers met een Vlaams-nationale overtuiging. Tot slot blijkt dat slechts een verwaarloosbare minderheid onder de Vlaams-Blokkiezers extreem-rechtse denkbeelden vertoont (De Witte et al., 1994; Billiet & De Witte, 1995). Ook al is het duidelijk dat het Vlaams Blok als politieke partij, samen met de leiding en haar ideologie, als extreem-rechts dienen te worden beschouwd (Spruyt, 1995 & 2000), voor de grote meerderheid van de kiezers is dat niet het geval.

Wanneer we deze vaststellingen terugkoppelen naar de hogervermelde theorieën, dan stellen we vast dat twee theorieën consistent gefalsifieerd worden: de theorie van de psychologische behoeften ('autoritarisme') en deze van het ideologisch onderbouwde extreem-rechtse electoraat. Als gevolg van dit laatste werd sinds 1995 zelfs geen indicator voor de extreem-rechtse ideologie meer opgenomen in de ISPO-vragenlijst (bv. 'biologisch racisme'). De vaststelling dat het stemgedrag ingegeven wordt door een negatieve houding t.o.v. migranten spoort op het eerste zicht met de theorie van de (bedreigde) economische belangen. Deze vaststelling hoeft echter niet uitsluitend in economische termen geïnterpreteerd te worden. Daarnaast kan immers ook het cultuurverschil met migranten een rol spelen. Dezelfde categorieën die zich door migranten op economisch vlak bedreigd voelen, huldigen immers ook conservatievere standpunten op sociaal-cultureel vlak, waardoor ze eveneens afwijzend staan tegenover migranten (De Witte, 1990). Migrantenvrijen qua gebruiken en cultuur immers in zekere mate af van de culturele conventies. De theorie van de symbolische belangen ('nationalisme') en deze van de proteststem, worden slechts gedeeltelijk gesteund door de bestaande empirische evidentie. Vooreerst blijkt de proteststem niet het dominante stemmotief te zijn zoals de theorie veronderstelt, doch slechts een ondergeschikte rol te spelen bij het verklaren van het extreem-rechtse stemgedrag. De factor 'nationalisme' speelt eveneens een ondergeschikte rol, die tevens niet geheel eenduidig is. In vergelijking met de VU, scoren de Vlaams-Blokkiezers immers *lager* in zake indicatoren voor Vlaams-nationalisme, waardoor vooral de stem voor de VU 'symbolische belangen' blijkt uit te drukken. Geheel zeker is dit niet, omwille van de historische verbondenheid van het Vlaams-nationale gedachtegoed met specifieke bewegingen en middengroepen in de samenleving (cf. Maddens et al., 1994). Het ontbreken van een samenhang met de actieve deelname aan het verenigingsleven en met aspecten van verbondenheid met traditionele zuilorganisaties (bv. vakbondslidmaatschap), pleit eveneens tegen de theorie van de symbolische belangen en tegen de protesthypothese. Vanuit beide theoretische kaders wordt immers een dergelijke samenhang verondersteld.

3. VLAAMS-BLOKKIEZERS IN 1999 NAAR ACHTERGRONDKENMERKEN

In het ISPO-verkiezingsonderzoek werd informatie verzameld over de volgende *achtergrondkenmerken*: het genoten onderwijs, de leeftijd, de beroepssituatie, de kerkelijke betrokkenheid, het lidmaatschap van mutualiteit en vakbond en de actieve betrokkenheid bij verenigingen. Op basis van de hoger besproken theorieën kunnen we

---

een samenhang verwachten tussen deze achtergrondkenmerken en het Vlaams-Blokstemgedrag in 1999: een hogere kans op een Vlaams-Blokstem wordt verwacht bij jongeren, lagergeschoolden, arbeiders, respondenten zonder geloofsovertuiging, respondenten die niet verbonden zijn met de traditionele zuilorganisaties en kiezers die niet actief deelnemen aan het verenigingsleven.

Het genoten onderwijs (*opleiding*) bestaat uit vier categorieën: lager onderwijs, lager secundair onderwijs, hoger secundair onderwijs en hoger onderwijs. Wat de *leeftijd* betreft, hanteren we vijf leeftijdsklassen (zie Tabel 1). De *beroepssituatie* is ingedeeld in zeven categorieën: hoger kader en professionals (hierin zitten vrije en leidinggevende beroepen, de academische beroepen en de leerkrachten), bedienden (inbegrepen de ambtenaren die niet tot het kader behoren), zelfstandigen, geschoolde arbeiders, ongeschoolde arbeiders, gepensioneerden, en de niet-beroepsactieven (werklozen inbegrepen). Aangezien er naast de katholieken of zij die zichzelf christelijk noemen weinig 'andersgelovigen' in de steekproef aanwezig zijn, worden deze categorieën ingedeeld naargelang van de mate van *kerkelijke betrokkenheid*. We onderscheiden de 'randkerkelijken' die ten hoogste uitsluitend bij familiefeesten deelnemen aan kerkelijke rituelen, de 'kerkelijken' die ook nog op bijzondere kerkelijke feestdagen participeren, en de 'kerksen' die zeer regelmatig kerkelijke diensten bijwonen. Bij de niet-gelovigen wordt een onderscheid gemaakt tussen uitgesproken 'vrijzinnigen' en mensen die beweren 'geen geloofsovertuiging' te hebben. Om de verbondenheid met sociale organisaties te meten, wordt gebruikgemaakt van drie variabelen: het lidmaatschap van een *vakbond* of *beroepsvereniging* (ACV, ABVV, andere, geen), de aansluiting bij een *mutualiteit* (christelijk, socialistisch, liberaal, andere) en het *actief lidmaatschap* van verenigingen of organisaties op basis van vrijwilligheid. Het geslacht (*seks*) wordt omwille van exploratieve redenen aan de analyse toegevoegd.

Om het effect van de vermelde achtergrondkenmerken op de kans op een stem voor het Vlaams Blok te schatten, wordt gebruikgemaakt van een logistische regressie via de CATMOD-procedure van SAS (een logit-analyse). In deze multinomiale logit-analyse van de achtergrondkenmerken wordt de referentiecategorie gevormd door alle kiezers die *niet* op het Vlaams Blok hebben gestemd. De effectparameters werden via een door het ISPO uitgewerkte procedure omgezet (Swyngedouw, 1989; op basis van Kaufmann & Schervish, 1986 & 1987), en uitgedrukt in afwijkingen van het gemiddelde percentage dat het Vlaams Blok behaalde. De effecten van het behoren tot een bepaalde categorie van een predictor op het stemmen voor het Vlaams Blok bij de verkiezingen van 1999 worden weergegeven in Tabel 1. Bij het lezen van de tabel moet voor ogen worden gehouden dat het gaat om *netto-effecten* van elke predictor op de kans om voor het Vlaams Blok te stemmen, na uitzuivering van het effect van alle andere predictoren in het statistische model. Wanneer bepaalde variabelen niet rechtstreeks van invloed zijn, kunnen ze wel degelijk onrechtstreeks het stemgedrag beïnvloeden. Bij het beoordelen van de impact van de effecten moet men er rekening mee houden dat de omvang van de betreffende categorie een rol speelt. Zo is een groot effect bij een categorie die relatief klein van omvang is, natuurlijk van minder belang in het licht van de globale sterkte van een partij, dan een kleiner effect bij een categorie die qua omvang groter is.

Tabel 1. Netto-effect van enkele sociale achtergrondkenmerken op het stemmen op het Vlaams Blok (Vlaanderen: verkiezingen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers in 1999; geschat met een logit model.⁽¹⁾ De gewogen geobserveerde percentages staan tussen haakjes.⁽²⁾

Kenmerk	VI.Blok 99		VI.Blok 91	
	14,7	(Obs. %)	9,7	(Obs. %)
<i>Algemeen gemiddelde</i>				
Leeftijdsklasse				
-24	+2.1	(15,9)	+4.9*	(16,9)
25-34	+2.0	(16,4)	-0.9	(10,9)
35-44	-3.3	(12,3)	-0.8	(9,1)
45-54	-5.0***	(10,2)	-2.6	(7,6)
55-64	+1.6	(15,5)	-2.11	(6,0)
+65	+3.9*	(18,6)	+4.1*	(8,7)
Opleiding				
Lager	+6.3***	(21,2)	+2.8*	(11,1)
Lager secundair	+0.2	(15,9)	-1.0	(9,2)
Hoger secundair	-3.1*	(12,0)	+1.5	(12,1)
Hoger	-3.5**	(9,1)	-3.9*	(5,3)
Beroepssituatie				
Hoger kader,	-6.4*	(6,3)	-1.5	(6,1)
Bedienden, ambtenaren	-0.8	(12,9)	+0.6	(9,5)
Zelfstandigen	-5.0	(8,8)	-1.0	(8,3)
Geschoolde arbeiders	+6.8*	(19,8)	+3.7*	(14,5)
Ongeschoolde arbeiders	+4.3*	(20,6)	+3.7	(13,9)
Gepensioneerden	+2.6	(18,8)	-2.9	(7,8)
Niet-actieven	-1.8	(12,7)	-0.7	(9,3)
Kerkelijke betrokkenheid				
Geen	+9.3***	(22,7)	+7.9***	(18,3)
Vrijzinnig	+0.7	(12,8)	+5.7*	(14,7)
Randkerkelijk	+2.8	(17,4)	+0.2	(10,0)
Kerkelijk	-2.5	(12,9)	-2.4	(6,8)
Kerks	-9.5***	(6,9)	-5.1**	(4,1)
Mutualiteit				
Christelijk	+1.2*	(14,5)	-0.1	(8,5)
Socialistisch	-1.1	(17,6)	+0.2	(13,1)
Liberaal	-9.7***	(6,8)	-3.5	(6,8)
Andere	+1.1**	(16,5)	+2.5	(11,2)
Actief lid verenigingen				
Wel	-2.2*	(11,6)	+0.6	(11,1)
Niet	+1.5	(16,8)	-0.9	(7,5)

⁽¹⁾ De blanco- en ongeldige stemmen in berekeningen inbegrepen. Referentiecategorie in het model: alle niet-Vlaams-Blokkiezers.

⁽²⁾ Deze percentages zijn in de steekproef gewogen naar sekse, opleiding, onderwijsniveau en verkiezingsuitslag. Het gaat hier telkens om bivariate percentages.

1999: $L^2 = 952,84$; $df = 969$; $p = 0,638$; verbetering t.o.v. het nulmodel $G^2 = 87,68$; $df = 22$; $P = 0,000$

1991: $L^2 = 873,35$; $df = 1.152$; $p = 1,0$; verbetering t.o.v. het nulmodel $G^2 = 97,7$; $df = 22$; $p = 0,000$

Uit de analyse van het stemgedrag in 1999 (zie Tabel 1) blijkt dat de achtergrondkenmerken 'seks' (5) en vakbondslidmaatschap geen autonome bijdrage te leveren. Deze variabelen werden dan ook niet vermeld in Tabel 1. Wat het stemmen voor het Vlaams Blok betreft, blijft de *leeftijd* inderdaad een rol spelen. Ditmaal hebben kiezers van de cohorte van 45-54 jaar (-5,0) een significant lagere kans om voor deze partij te stemmen, terwijl - afwijkend van de verwachtingen - juist kiezers uit de oudere leeftijdscategorieën een significant hogere kans vertonen (+3,9 voor 65-plussers). Zoals verwacht heeft *opleiding* een sterk effect op het al dan niet Vlaams Blok stemmen. Kiezers met enkel een diploma van lager onderwijs maken een kans van 21% om voor het Vlaams Blok te stemmen. Bij diegenen met een diploma van hoger secundair onderwijs bedraagt die kans netto slechts 11,6%, en bij de hoogstopgeleiden 10,8%. Deze vaststellingen liggen dus in de lijn van onze veronderstellingen. Ook de *beroepssituatie* speelt een rol: hogere kaders en 'professionals' stemmen beduidend minder voor het Vlaams Blok (-6,4). Arbeiders stemmen dan weer beduidend meer voor het Vlaams Blok (geschoolde arbeiders +6,8; ongeschoolde arbeiders +4,3). Ook dit stemt overeen met onze verwachtingen. Verder hebben de kiezers die beweren tot geen *religieuze* of filosofische strekking te behoren beduidend méér kans om voor het Vlaams Blok te stemmen (+9,3), terwijl regelmatige kerkgangers beduidend minder kans hebben (-9,5). Deze vaststelling spoort eveneens met de hogervermelde hypothesen. Ook het lidmaatschap van een *mutualiteit* speelt een rol: leden van het liberale ziekenfonds vertonen een lagere kans om op het Vlaams Blok te stemmen (-9,7%), terwijl leden van een 'ander' ziekenfonds en leden van een christelijke mutualiteit een iets grotere kans vertonen (respectievelijk: +3,1 en +1,2). Zoals verwacht vertonen individuen die actief lid zijn van een vereniging een iets lagere kans om Vlaams Blok te stemmen (-2,2).

Is de impact van de bestudeerde sociale achtergrondvariabelen veranderd in vergelijking met het begin van de jaren negentig? Om die vraag te beantwoorden werden de gegevens van het verkiezingsonderzoek van 1991 opnieuw geanalyseerd (zie de tweede kolom van Tabel 1). Daarbij werd een identieke verzameling predictoren gebruikt, waarvan de categorieën tevens op dezelfde wijze werden ingedeeld als in 1999. De bevolking is tussen 1991 en 1999 echter veranderd qua samenstelling, zodat de marginale verdelingen voor al deze variabelen in zekere mate verschillen. Dit heeft echter geen effect op de grootte van de vastgestelde effecten. Wél moet men voor ogen houden dat de Vlaamse kiezers in 1999 anders gestemd hebben dan in 1991, waardoor de omvang van het Vlaams-Blokkiezerskorps verschillend is in 1991 en 1999. Eenzelfde effect qua absolute grootte is natuurlijk naar verhouding kleiner indien de partij globaal genomen groter geworden is.

Wat de *leeftijd* aangaat, is het opmerkelijk dat het Vlaams Blok in vergelijking met 1991 nu duidelijk minder opvallend scoort bij de jongste generatie kiezers (ongeveer 5% meer dan het gemiddelde van 9,7% in 1991; slechts 2,1% meer op een gemiddelde van 14,7% in 1999; dit betekent echter dat het Vlaams Blok in die leeftijdsklasse

nog minstens even veel stemmen haalt als in 1991). Voor wat het *onderwijs* betreft, is het effect van het lager onderwijs in 1999 sterker geworden dan in 1991 (van +2,8 naar +6,3). Wat de *kerkelijke betrokkenheid* aangaat, heeft een merkwaardig verschil te maken met het stemmen voor het Vlaams Blok van de vrijzinnigen. De hogere kans om voor het Vlaams Blok te stemmen van vrijzinnigen in vergelijking met de kerksen in 1991, is sinds 1995 weggevallen (zie: Derks & Deschouwer, 1998). Wat de overige achtergrondkenmerken betreft lijkt er tussen beide periodes weinig veranderd. De significant lagere kans op een Vlaams-Blokstem in 1991 onder de (kleine groep) kiezers die lid zijn van het liberale ziekenfonds, werd wel significant in 1999. Ook het actieve lidmaatschap van een vereniging speelt pas voor het eerst een rol in 1999. De effecten van beide laatstvermelde variabelen werden dus iets sterker tussen 1995 en 1999.

4. VLAAMS-BLOKKIEZERS IN 1999 NAAR MAATSCHAPPELIJKE HOUDINGEN

4.1. Voorstelling van de geselecteerde meetinstrumenten

Om het stemgedrag te verklaren, werd in het verkiezingsonderzoek van 1999 een ganse waaier van attitudeschalen of 'maatschappelijke houdingen' opgenomen (6). Naast voorspellingen met betrekking tot de achtergrondkenmerken die bevorderlijk zijn voor een stem voor extreem-rechts, suggereren de hogervermelde theorieën immers ook hypothesen over de *maatschappelijke houdingen* die tot dit stemgedrag leiden. We bespreken de geselecteerde schalen dan ook in de volgorde waarin de diverse theorieën aan bod kwamen. Hoger werd reeds aangegeven dat de idee dat een Vlaams-Blokstem tevens een instemming met de extreem-rechtse ideologie impliceert, niet zal kunnen worden getoetst, vermits er sinds 1995 geen indicator van een dergelijke ideologie meer werd opgenomen in het ISPO-dataset. De exacte verwoording van de items uit de diverse schalen werd reeds elders gepubliceerd (Billiet et al., 2001). Alle schalen werden omgezet tot 11-puntenschalen: ze variëren van 0 (minimum) tot 10 (maximum). De hoogste scores gaan in de richting van de betekenis van de naamgeving. In geval van twijfel zal de richting van de schaal verduidelijkt worden.

Volgens de theorie van de *bedreigde economische belangen* zou een afwijzende *houding tegenover etnische minderheden* de hoofdreden zijn voor een 'rationele' keuze voor het Vlaams Blok. Acht items meten het aspect '*negatieve houding t.o.v. migranten*' (ETHNO). Drie items drukken uit dat men zich door migranten bedreigd voelt op het gebied van cultuur en gewoonten, tewerkstelling en sociale zekerheid. Drie andere items gaan over de rivaliteit op de arbeidsmarkt, het beperken van politieke rechten voor migranten en het wantrouwen tegenover migranten. De resterende twee indicatoren handelen over het beperken van het aantal migranten die zich in België komen vestigen. Alle indicatoren drukken een negatief gevoel uit ten opzichte van migran-

ten. De geconstrueerde schaal is zeer betrouwbaar (Cronbachs $\alpha = 0,90$). Bemerkt dat de inhoud van deze schaal niet enkel verwijst naar de bedreiging door migranten op economisch vlak, doch eveneens op cultureel vlak. Daarnaast bevat deze schaal tevens meer algemene uitspraken, waardoor we dus eerder dienen te spreken van een *globale 'negatieve houding t.o.v. migranten'*. Tussen 1995 en 1999 lijkt er zich een wijziging te hebben voorgedaan in het houding van de respondenten t.o.v. migranten (Billiet et al., 2001). De twee 'economisch getinte' items (bedreiging van tewerkstelling en het terugsturen van werkloze migranten), worden in 1999 immers minder beaamd. Dit wijst vermoedelijk niet op een meer gunstige houding tegenover migranten in het algemeen. In 1999 is de bedreiging omwille van de tewerkstelling waarschijnlijk afgenomen, onder invloed van de globaal gunstige economische toestand. De gemiddelden van de overige uitspraken zijn in vergelijking tot het verleden echter ongewijzigd gebleven (Billiet, 2000: 20).

De theorie van de *symbolische belangen* schuift het *nationalisme*, en de behoefte aan nieuwe groepsbindingen en referentiekaders, als doorslaggevende factor naar voren. Om dit concept te meten werd een gemengde conceptualisering uitgewerkt ('*Vlaamse autonomie*' (VLABEL)). We noemen deze schaal 'voorstander voor meer autonomie voor Vlaanderen' omdat hoge scores er op wijzen dat de respondenten meer autonomie voor Vlaanderen wenselijk vinden, de splitsing van de sociale zekerheid steunen en zichzelf eerder als Vlaming dan als Belg beschouwen. De indicatoren zijn gemengd aangezien ze zowel de nationale identiteit, als het nationaal bewustzijn en de houding t.o.v. separatisme meten. De betrouwbaarheid van deze schaal is vrij hoog ($\alpha = 0,80$).

Volgens de theorie van *psychologische behoeften* zouden de Vlaams-Blokkiezers meer dan anderen gekenmerkt zijn door *autoritaire* denkbeelden. In het zog daarvan zouden tevens *cultureel-conservatieve* opvattingen een rol kunnen spelen, vermits deze attitudes nauw aansluiten bij het autoritaire gedachtegoed (Middendorp, 1991; Meloen, 1994). Het klassieke concept '*autoritaire denkbeelden*' (AUTOR) verwijst naar een cluster van negen 'subsyndromen' (Adorno et al., 1950) waaronder de drie die in het ISPO-onderzoek gemeten worden: het vasthouden aan conventionele waarden en normen, het zich onkritisch onderwerpen aan autoriteiten, en agressie tegenover hen die de normen niet naleven. Deze schaal omvat in 1999 vijf items, en is middelmatig betrouwbaar ($\alpha = 0,69$). Door wijzigingen in de iteminhoud is deze schaal niet vergelijkbaar met de schalen die in de vorige ISPO-onderzoeken werden gehanteerd (7). Aan het ISPO-verkiezingsonderzoek van 1999 werden, in het licht van de discussie rond justitie en onveiligheid, twee volledig nieuwe schalen toegevoegd. De eerste schaal meet de subjectieve onveiligheidsgevoelens en heeft meer betrekking op gevoelens van machteloosheid dan op de theorie van de psychologische behoeften. Wij zullen deze variabele daarom in de volgende paragraaf behandelen. De tweede schaal meet in hoeverre de ondervraagden een strenge aanpak van de criminaliteit voorstaan ('*harde aanpak van criminelen*' (REPRE)). Vijf items, die handelen over het negatief sanctioneren van crimineel gedrag, meten het concept op betrouwbare wijze ($\alpha = 0,81$). De items stellen o.m. dat straatcriminaliteit harder moet worden aangepakt, en dat gevangenisstraffen steeds volledig moeten worden uitgezeten. De 'repressieschaal' meet dus een specifieke kerndimensie van autoritarisme

('agressie t.o.v. normovertreders'). Naast deze twee sterk samenhangende concepten, werden nog twee aspecten van *cultureel conservatisme* in de ISPO-vragenlijst opgenomen. Het eerste handelt over het verschil in geslachtsrollen (*traditionele geslachtsrollen*' (SEXRO)). Deze schaal omvat vijf items (bv. over het aanvaarden van verschillende verwachtingen voor mannen en vrouwen inzake de vrijheid van opvoeding of het geven van leiding) en is betrouwbaar ($\alpha = 0,79$). Het tweede aspect handelt over de onaanvaardbaarheid van abortus en euthanasie (*ethisch conservatisme*' (ETHIC)). De correlatie tussen beide indicatoren bedraagt in 1999 0,50.

De these van de antipolitieke *proteststem* impliceert dat vooral attitudes zoals *politiek wantrouwen*, *machteloosheid*, *gevoelens van onveiligheid* en *anomie* een rol spelen. Vijf dergelijke attitudes werden in de ISPO-vragenlijst geoperationaliseerd. De eerste schaal betreft politieke machteloosheid (*'politieke aliënatie'* (POLAL)), en vormt een aspect van het concept politieke vervreemding (Gamson, 1968; Dierickx et. al., 1996: 643). Dit concept wordt door zes items gemeten (bv. "Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen" en "Eigenlijk is er geen enkele politicus die ik zou durven vertrouwen"). Deze schaal is sterk betrouwbaar ($\alpha = 0,86$), en verwijst dus zowel naar machteloosheid als naar politiek wantrouwen. Het concept *'sociale desoriëntatie'* (COMPL) wordt via drie items gemeten en is eveneens sterk betrouwbaar ($\alpha = 0,89$). Deze items drukken een gevoel van onzekerheid uit ten opzichte van de samenleving en de toekomst. Respondenten met hoge scores op deze schaal stellen dat zij niet meer weten hoe ze zich tegenwoordig moeten gedragen. Sociale desoriëntatie en politieke vervreemding zijn centrale aspecten van Srole's anomieconcept (Srole, 1956). Ook de schaal *'wantrouwen in anderen'* (DISTR) vormt een onderdeel van Srole's anomieconcept. Deze schaal omvat drie items ($\alpha = 0,64$), en drukt onzekerheid uit over wie men tegenwoordig nog kan vertrouwen. Zoals reeds vermeld werd in 1999 ook de *'subjectieve onveiligheid'* gemeten. Dit gebeurde via uitspraken over het zich onveilig voelen in de buurt, over het zich geremd voelen in z'n bewegingsvrijheid uit angst dat men iets kan overkomen, en het zich angstig voelen op straat uit schrik om beroofd te worden. Het gaat telkens om antwoordschalen variërend van nooit (score 1) tot steeds (score 7). Deze schaal (ONVEILIG) is zeer betrouwbaar ($\alpha = 0,87$), maar de uitspraken werden voorgelegd in de schriftelijke 'drop off'-vragenlijst, zodat de schaal slechts op 89% van de ondervraagden betrekking heeft. Om die reden zullen we de gegevens van deze schaal slechts beperkt gebruiken. Tot slot werd ook het concept *'utilitair individualisme'* (INDIV) geselecteerd. Deze vorm van individualisme houdt een ongeremd streven naar eigenbelang in, waarbij slechts in beperkte mate wordt rekening gehouden met anderen (Elchardus & Heyvaert, 1990; Derks, 2000). Daardoor drukt het een cynisch, misantroop mensbeeld uit, dat eveneens nauw verwant is aan het anomieconcept van Srole (cf. Billiet & De Witte, 1995). Deze schaal omvat vier items en is eveneens betrouwbaar ($\alpha = 0,77$). De sterke samenhang tussen utilitair individualisme en het wantrouwen in anderen ($r = 0,41$) wijst er op dat dit individualisme in de eerste plaats betrekking heeft op het beeld dat men van anderen heeft, en in mindere mate op het zelfbeeld (zie ook: Waage, 1998: 339). Indien men ervan uitgaat dat mensen doorgaans alleen hun eigen belangen nastreven, dan zijn ze immers niet te vertrouwen.

Alle hogervermelde schalen passen binnen de theoretische noties die aan het begin van deze bijdrage werden besproken. In de ISPO-enquête werden echter nog meer maatschappelijke houdingen bevroegd. We zullen deze additionele schalen eveneens aan de analyse toevoegen. Dat heeft twee redenen. Vooreerst laat dit toe om de samenhangen met alle hogervermelde schalen te controleren voor deze additionele aspecten, waardoor we dus zuiverdere schattingen kunnen maken van de effecten van de diverse maatschappelijke houdingen. Ten tweede laat de opname van deze aspecten tevens toe om louter exploratief na te gaan in hoeverre ze relevant zijn ter 'predictie' van een stem voor het Vlaams Blok.

Het betreft drie additionele schalen. De eerste (*'economisch conservatisme'* (ECONS)) verwijst naar sociale ongelijkheid, en naar de noodzaak van sterke vakbonden en overheidsingrijpen in de economie. De indicatoren zijn zo gecodeerd dat het oneens zijn met de stellingen tot hogere scores op de schaal leidt. Hoge waarden op de schaal wijzen dus op een liberale economische opstelling. Deze schaal bevat vijf uitspraken en is betrouwbaar ($\alpha = 0,75$). De twee volgende variabelen passen in het theoretisch concept 'postmaterialisme' (Inglehart, 1977), en werden in de enquête geselecteerd om het kiesgedrag van Agalevkiezers te verklaren. De materialistische waardeoriëntatie wordt gemeten aan de hand van de keuzes die een respondent maakt uit twaalf materialistische en postmaterialistische politieke doelstellingen (*'postmaterialisme'* (POSTM)). De postmaterialistische doelstellingen zijn o.m. meer inspraak van de burgers in de politieke besluitvorming en meer inspraak van de werknemers op het werk. De materialistische doelstellingen zijn o.m. orde handhaven in het land en een hoge graad van economische groei behouden. Sommige auteurs argumenteren dat de economische crisis, het ontstaan van een duale samenleving, gepaard met deprivatie en uitsluiting, hebben geleid tot een heroriëntatie van de waarden van de lagere klassen, waardoor ze in sterkere mate materialistische waarden zijn gaan benadrukken (Swyngedouw, 1992). Deze waarden zouden op hun beurt dan aanleiding geven tot een voorkeur voor een extreem-rechtse partij, zoals het Vlaams Blok. Tot slot werd ook het engagement van de respondent ten opzichte van het milieu gemeten aan de hand van vijf indicatoren (*'milieubewustzijn'* (ENVIR)). Deze schaal is betrouwbaar ($\alpha = 0,80$) en verwijst o.m. naar de bereidheid om meer te betalen in ruil voor minder milieuvervuiling.

4.2. Attitudinale determinanten van een Vlaams-Blokstem in 1999

De analyse van de attitudinale determinanten van de Vlaams-Blokstem in 1999 gebeurt in drie stappen. Eerst vergelijken we de verschillende kiezerskorpsen m.b.t. de dertien maatschappelijke houdingen, die in het voorgaande onderdeel werden voorgesteld. Daarna rapporteren we de resultaten van een multivariate analyse, waarbij wordt nagegaan welke houdingen van doorslaggevend belang zijn bij het 'bepalen' van de stem voor het Vlaams Blok. Tot slot wordt via een biplotvoorstelling het globale beeld van alle attitudes en alle kiezerskorpsen gepresenteerd, waardoor het meest omvattende beeld ontstaat van de kiesmotivaties in 1999, en van de rol van het Vlaams-Blokkiezerskorps daarin. De vergelijking inzake 'attitudinale determinanten'

of maatschappelijke houdingen tussen 1991 en 1999 gebeurt minder systematisch. Dit komt omdat een belangrijk deel van de attitudes op beide tijdstippen op een andere wijze werden gemeten, waardoor de resultaten moeilijk vergelijkbaar zijn. In 1995 en in 1999 werden tevens een aantal extra attitudeschalen opgenomen, wat de vergelijking met 1991 eveneens bemoeilijkt.

Tabel 2 geeft een overzicht van de diverse kiezerskorpsen voor alle hoger beschreven maatschappelijke houdingen. Alle vermelde schalen leveren significante verschillen op. Deze verschillen werden tevens paarsgewijze getoetst ('multiple comparison'-test). Uit plaatsgebrek worden de resultaten van deze toetsen niet vermeld in Tabel 2 (zie hiervoor: Billiet et al., 2001). De resultaten van deze paarsgewijze vergelijkingen vormen echter wel het uitgangspunt voor de nu volgende bespreking. Significant verschillende scores werden in vet weergegeven in Tabel 2.

Tabel 2. Verschillen tussen de Vlaams-Blokkiezers en de overige kiezerskorpse m.b.t. de veertien maatschappelijke houdingen (1).

<i>Maatschappelijke houding</i>	VI. Bl.	Blanco/ong.	SP	VLD	CVP	VU&ID	Agaley
Negatieve houding t.o.v. migranten (ETHNO)	7,31	5,93	5,22	5,28	5,19	5,01	3,65
Vlaamse autonomie (VLABEL)	5,20	3,86	3,52	4,11	4,00	5,47	3,67
Autoritaire denkbeelden (AUTOR)	6,35	5,99	5,57	5,65	6,19	5,20	4,24
Harde aanpak van criminelen (REPRE)	8,29	7,31	7,10	7,18	6,93	7,03	5,77
Traditionele geslachtsrollen (SEXRO)	2,90	2,41	2,58	2,37	3,00	2,06	1,42
Ethisch conservatisme (ETHIC)	2,59	2,66	2,35	2,36	3,79	2,69	1,92
Politieke aliënerie (POLAL)	7,20	6,97	5,54	5,46	5,45	5,24	4,98
Sociale desoriëntatie (COMPL)	5,62	5,15	4,90	4,41	4,96	3,85	3,47
Wantrouwen in anderen (DISTR)	6,01	5,61	5,20	4,99	4,97	4,52	3,98
Utilitair individualisme (INDIV)	4,68	4,03	3,59	3,57	3,39	3,04	2,41
Onveiligheidsgevoel (ONVEILIG)	3,74	2,55	2,80	2,73	2,60	2,51	2,22
Economisch conservatisme (ECONS)	3,36	3,38	3,06	4,53	3,64	3,66	3,43
Postmaterialisme (POSTM)	4,53	5,12	5,18	4,79	4,69	5,57	6,90
Milieubewustzijn (ENVIR)	4,29	3,89	4,77	4,70	4,44	4,98	6,11

(1) Gemiddelden op 11-puntenschaal (0= maximale afwijking schaalinhoud; 10= maximale instemming ermee).

Het Vlaams-Blokelectoraat scoort significant hoger dan alle andere kiezerskorpsen inzake een negatieve houding ten opzichte van migranten. Deze vaststelling ligt in de lijn van de theorie van de bedreigde economische belangen. Inzake de schaal 'Vlaamse autonomie' scoren de VU-kiezers het hoogst, op de voet gevolgd door de Vlaams-Blokkiezers. Beide kiezerskorpsen verschillen niet significant van elkaar, terwijl het verschil met alle andere kiezerskorpsen wel significant is. De resultaten m.b.t. de indicatoren voor de theorie van de psychologische behoeften zijn niet eenduidig. Inzake autoritaire denkbeelden en inzake de voorkeur voor een harde aanpak van criminelen scoren de Vlaams-Blokkiezers significant hoger dan alle andere kiezerskorpsen. Deze twee schalen betreffen de 'hardste' indicatoren voor de 'psychologische behoeften'-theorie, waardoor ook deze theorie bevestigd lijkt te worden. De resultaten m.b.t. de twee schalen voor cultureel conservatisme, die als 'minder strenge' indicatoren voor deze theorie kunnen worden beschouwd, wijken hiervan in zekere mate af. Ditmaal scoort het CVP-kiezerskorps hoger. Wat 'traditionele geslachtsrollen' betreft, is het verschil tussen het CVP-kiezerskorps en dat van zowel het Vlaams Blok als de blanco- en ongeldige kiezers niet significant. Inzake het 'ethisch conservatisme' scoren de CVP-kiezers wel significant hoger dan de overige kiezerskorpsen.

De vijf indicatoren voor een proteststem leveren eveneens resultaten op die deels bij de verwachtingen aansluiten, en er tevens in zekere mate van afwijken. De Vlaams-Blokkiezers verschillen m.b.t. vier schalen niet significant van de blanco- en ongeldige kiezers. Beide electoraten verschillen in regel wel significant van alle overige electoraten. De blanco- en ongeldige kiezers scoren het hoogst (doch niet significant verschillend van de Vlaams-Blokkiezers) inzake politieke aliënantie. Deze volgorde wordt omgedraaid m.b.t. de drie overige indicatoren van een proteststem. Inzake sociale desoriëntatie, wantrouwen in anderen en utilitair individualisme scoren de Vlaams-Blokkiezers dus het hoogst, zij het evenmin significant verschillend van de blanco- en ongeldige stemmers. Wat de subjectieve gevoelens van onveiligheid aangaat verschilt het Vlaams-Blokelectoraat significant van alle andere electoraten.

De laatste drie schalen waren deels uit exploratieve redenen aan de analyse toegevoegd. Inzake economisch conservatisme scoort het Vlaams-Blokelectoraat niet significant verschillend dan de meeste andere partijen. Enkel de VLD scoort hier significant hoger dan alle andere partijen. Inzake postmaterialisme scoort het Vlaams-Blokkiezerskorps aan de 'materialistische' zijde: zij scoren het laagst van alle kiezerskorpsen, zij het niet significant verschillend van de CVP-, VLD- en blanco- en ongeldige kiezers. Het Agalevelectoraat scoort hier het hoogst. Ook inzake milieubewustzijn scoort het Agalevkiezerskorps significant hoger dan alle andere kiezerskorpsen. Opnieuw scoren de Vlaams-Blokkiezers eerder laag, samen met de CVP- en blanco- en ongeldige kiezers.

Wanneer we de diverse resultaten overschouwen, dan blijken de meeste hogervermelde theorieën plausibel te zijn. Een strenge toets van onze theoretische verwachtingen zou kunnen inhouden dat de Vlaams-Blokkiezers significant hoger (of lager) moeten scoren m.b.t. een indicator dan *alle* andere kiezerskorpsen. Wanneer we een dergelijke strenge maatstaf hanteren, dan liggen de resultaten enkel in de lijn van de theorie van de bedreigde economische belangen, en van deze der psychologische behoeften

---

(beperkt tot de 'hardere' indicatoren van deze theorie: 'autoritaire denkbeelden' en 'harde aanpak van criminelen'). Wanneer we een minder streng criterium hanteren, door te stellen dat de Vlaams-Blokkiezers samen met andere kiezerskorpussen tot de hoogst scorenden moeten behoren, dan liggen de resultaten in de lijn van vier theorieën: de bedreigde economische belangen, de symbolische belangen, de psychologische behoeften en antipolitiek protest. Dit roept natuurlijk de vraag op naar de attitudes die de doorslag geven bij het kiezen voor het Vlaams Blok. De diverse maatschappelijke houdingen zijn onderling overigens met elkaar gecorreleerd, wat eveneens de vraag oproept naar de autonome bijdrage van de diverse attitudeschalen.

Omwille van het gemengd karakter van de predictoren (achtergrondkenmerken en attitudeschalen) qua meetniveau en de binomiale aard van de afhankelijke variabele (Vlaams Blok versus alle andere partijen), is het niet mogelijk om in één stap een volledig padmodel te schatten waarin zowel de effecten van de achtergrondkenmerken op de attitudes, als de rechtstreekse effecten van de achtergrondkenmerken en attitudes op het stemmen voor het Vlaams Blok opgenomen zijn. De effectparameters van de achtergrondvariabelen op de attitudeschalen (lineaire regressieparameters) zijn immers van een andere aard dan de effectparameters van zowel de achtergrondvariabelen als attitudes op het kiezen voor het Vlaams Blok (logistische regressieparameters). Aangezien onze interesse hier niet uitgaat naar het effect van de achtergrondkenmerken op de attitudes kunnen we gemakkelijk in twee stappen werken (King et al., 1994: 173-182). In de eerste stap werd reeds onderzocht wat het (totale) netto-effect is van elke achtergrondvariabele op het stemmen voor het Vlaams Blok, zonder tussenkomst van de attitudevariabelen. De resultaten van de eerste stap werden omgezet in afwijkingen van het gemiddelde (zie Tabel 1). Deze effecten komen conceptueel overeen met de totale effecten die we zouden bekomen in een padmodel, indien dit technisch zou mogelijk zijn (onrechtstreekse én rechtstreekse effecten samen) in een model met tussenliggende attitudevariabelen. De attitudevariabelen die causaal later in het model komen, kunnen niets meer aan deze totale effecten van achtergrondkenmerken wijzigen (Jacobs et al., 2001: 122). In een tweede stap worden de attitudevariabelen samen met de achtergrondvariabelen binnengebracht in het model. Dit laat ons toe om de netto-effecten van elke attitudevariabele op het stemmen voor het Vlaams Blok te onderzoeken. We gaan dus na in hoeverre de effecten van de maatschappelijke houdingen blijven bestaan, wanneer we ze controleren voor elkaar én voor de achtergrondkenmerken. Op die wijze hebben we een zicht op de netto-invloeden van zowel de achtergrondkenmerken als de attitudevariabelen.

De parameters van de significante attitudevariabelen zijn weergegeven in Tabel 3. Het gaat hier om de multiplicatieve parameters. Deze effectparameters voor de maatschappelijke houdingen geven weer in welke mate de kansverhouding om voor het Vlaams Blok te stemmen - en niet voor een andere partij - (VIBlok/andere) gemiddeld toe of afneemt, indien de score op elke geschaalde attitude met een standaarddeviënt toeneemt. Parameters tussen 0 en 1 duiden op een afname (negatief effect). Hoe dichter de waarde bij nul komt, des te sterker de afname van de kansverhouding. Parameters groter dan 1 duiden op een toename. Hoe groter de parameter, des te sterker de toename van de kansverhouding.

Tabel 3. Rechtstreekse significante ($p < 0,05$) netto-effecten van de maatschappelijke houdingen op het stemmen voor het Vlaams Blok bij de verkiezingen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers in Vlaanderen in 1999⁽¹⁾

<i>Maatschappelijke houding</i>	<i>b</i>
Negatieve houding t.o.v. migranten (ETNO)	1,600***
Vlaamse autonomie (VLABE)	1,283***
Repressie criminelen (REPR)	1,235**
Politieke aliënatie (POLAL)	1,176***
Postmaterialisme (POSTM)	0,845*

⁽¹⁾ Multiplicatieve logistische regressie parameters ***b***, onder controle van de achtergrondkenmerken.

* significant op niveau 0,05 ($p \leq 0,05$); ** significant op niveau 0,01 ($p \leq 0,01$); *** significant op niveau 0,001 ($p \leq 0,001$)

$L^2 = 1.188,63$; $df = 2.000$; $p = 1.0$; Verbetering t.o.v. het nulmodel $G^2 = 544,95$; $df = 28$; $p = 0,000$

Uit Tabel 3 blijkt dat er 'slechts' vijf attitudinale determinanten een autonome rol spelen bij het stemmen op het Vlaams Blok (8). De belangrijkste factor is ongetwijfeld een negatieve houding tegenover migranten. De kansverhouding 'Vlaams Blok/andere' stijgt met 60% bij een stijging van één standaardeenheid op de ETNO-schaal. Daarnaast spelen drie attitudes een iets minder belangrijke rol. In volgorde van belangrijkheid betreft het: de voorkeur voor Vlaamse autonomie (als indicator voor nationalisme) met een stijging van 28%; de voorkeur voor een harde aanpak van criminelen (als indicator van autoritarisme) met een stijging van rond 24%; en politieke aliënatie (als indicator van politiek protest) met een stijging van ongeveer 18% van de kansverhouding. Tot slot speelt ook een materialistische instelling een rol, maar dan in de omgekeerde zin. Hoe meer de ondervraagde stijgt op de postmaterialismeschaal, des te lager wordt de kansverhouding 'Vlaams Blok/andere' (afname van ongeveer 15% per eenheidstoename op de schaal) (9).

In een andere analyse met deze data werden alle kiezerskorpsen onderling vergeleken (Billiet et al., 2001). Uit deze vergelijking blijkt dat het Vlaams Blok de enige partij is die winst haalt uit het zich bedreigd voelen door de migranten. Inzake alle andere attitudinale determinanten krijgt het Vlaams Blok 'concurrentie' van andere partijen, met Agalev als enige uitzondering.

Tot slot zullen we de verschillen tussen alle kiezerskorpsen op een meer volledige wijze bekijken, waarbij meer recht wordt gedaan aan alle gemeten attitudes samen en aan hun onderlinge samenhang. Een aangewezen methode om de verschillende kiezerskorpsen m.b.t. een groot aantal maatschappelijke houdingen te onderscheiden, is de canonische discriminantanalyse en de daarmee verbonden visualisatie met behulp

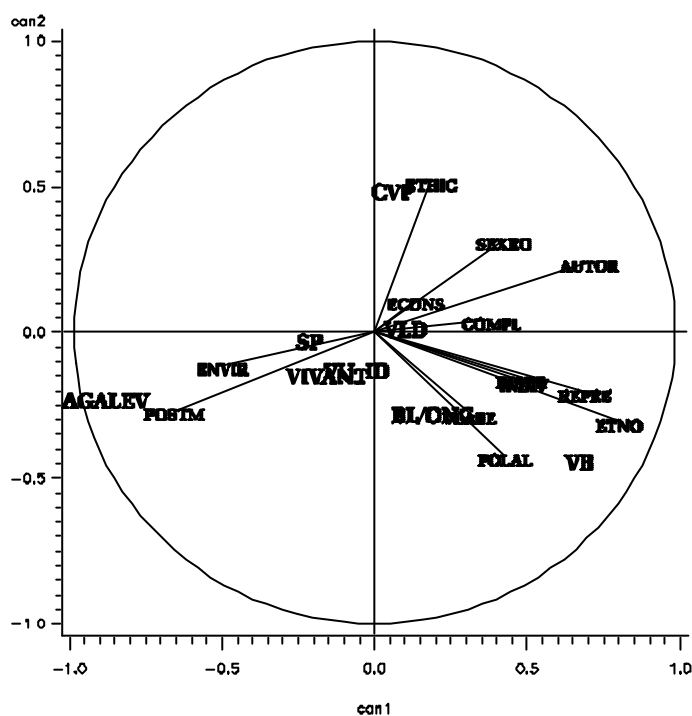
---

van biplot (Vuylsteke, 1994). Canonische discriminantanalyse laat de onderzoeker toe om het patroon van relaties tussen verzamelingen van variabelen te bekijken. Als techniek van datareductie lijkt canonische correlatie sterk op factoranalyse. Veeleer dan de aandacht toe te spitsen op de relaties binnen één verzameling van variabelen, tracht de analyse paren van niet-geobserveerde variabelen te vinden achter twee verzamelingen van variabelen. In onze toepassing bestaat de eerste verzameling van variabelen uit de verschillende kiezerskorpsen, telkens gecodeerd als 1 indien deze partij werd gekozen en 0 indien ze niet werd gekozen. De tweede verzameling van variabelen zijn de dertien maatschappelijke houdingen, gemeten op (quasi-)metrische elfpuntenschalen (0-10). De gemiddelden van de kiezerskorpsen op de nieuwe variabelen (assen) kunnen dan voorgesteld worden in het nieuwe assenstelsel.

In essentie is de biplotvoorstelling een datareductietechniek. Alhoewel het mathematisch mogelijk is, kunnen we de posities van elke kiezer op de dertien oorspronkelijke variabelen onmogelijk voorstellen in een ruimte met dertien dimensies. Aangezien sommige van de gemeten schalen onderling sterk samenhangen, beschikken we echter over overbodige informatie. Sterk samenhangende variabelen kunnen immers zonder al te veel verlies aan informatie vervangen worden door een nieuwe variabele. Hoe groter de samenhang, des te minder nieuwe variabelen we nodig hebben. Als we de data kunnen reduceren tot drie of vier dimensies, dan kunnen we toch nog tot een overzichtelijke ruimtelijke voorstelling komen. Dat is precies wat onze analyse doet (Vuylsteke, 1994). Een criterium om de adequaatheid van de oplossing te beoordelen is het percentage van totale separatie tussen de kiezers van de politieke partijen die de eerste twee paren van canonische variabelen (of assen) voor hun rekening nemen (10). In voorliggende data neemt de eerste as 50% voor haar rekening en de tweede 25%. Samen is dat 75%. De derde as neemt nog eens 11% voor haar rekening. De separatie tussen de acht kiezerskorpsen (blanco/ongeldig inbegrepen) op grond van de dertien oorspronkelijke maatschappelijke houdingen wordt voor 86% verklaard in een nieuwe driedimensionale ruimte (11). Vrijwel alle informatie over de discriminatie tussen het Vlaams Blok en de andere partijen wordt in de eerste twee canonische assen gevat.

In de biplotvoorstelling wordt een eenheidscirkel getrokken rond het snijpunt van de twee orthogonale (niet-gecorreleerde) canonische assen. De maatschappelijke houdingen worden voorgesteld door de rechte lijnen. De projectie van elke variabele op de canonische assen geeft weer hoe sterk zij met deze nieuwe verzamelingen van canonische variabelen correleren. Hoe dichter bijgevolg een variabele bij de omtrek van de cirkel ligt, des te beter deze door de canonische variabelen wordt gerepresenteerd. Laten we eerst kijken naar de biplot van de eerste en tweede canonische as. De variabelen rond het centrum van de cirkel (ECONS, VLABE, COMPL en SEXRO) worden slechts heel gebrekkig voorgesteld in de betreffende ruimte van de eerste twee variabelen (zie Figuur 1).

Figuur 1⁽¹⁾ Biplotvoorstelling van de discriminatie van acht kiezerskorpsen volgens dertien maatschappelijke houdingen: eerste en tweede canonische as

(1) Voor de gebruikte afkortingen verwijzen we naar Tabel 2.

De negatieve houding t.o.v. migranten (ETNO) en het postmaterialisme (POSTMA) worden het best voorgesteld in de eerste canonische as, maar dan in tegengestelde richting. Omwille van hun sterke samenhang met deze variabelen, worden ook het repressief optreden t.o.v. criminelen en de autoritaire houdingen enerzijds, en de zorg voor het milieu anderzijds, goed weergegeven door de eerste as. Hetzelfde geldt voor de positieve betrokkenheid op het milieu ($r = -0,50$). In 'het zog' van de negatieve houding t.o.v. migranten en van de repressieve opstelling t.o.v. criminelen, vinden we tevens de diverse 'protest'attitudes, zoals wantrouwen in anderen ('DISTR') en utilitair individualisme, waardoor deze dimensie tevens een wantrouwende ondertoon krijgt. De tweede as wordt vooral bepaald door de ethische dimensie aan de ene kant en politieke aliënatie aan de andere kant. De correlaties tussen deze assen en de oorspronkelijke schalen zijn echter beperkter dan dit bij de eerste as het geval is. De derde as correleert sterk positief met de economisch links/rechts-schaal (ECONS). De Vlaams-nationale betrokkenheid komt te voorschijn in de vierde canonische as, die echter nog maar weinig van de totale separatie verklaart (5%).

Nu we de betekenis van de assen kennen, kunnen we nagaan waar het Vlaams-Blokkiezerskorps zich situeert. De kiezerskorpsen worden in de biplot weergegeven door hun gemiddelde op de canonische variabelen (assen). Uit de situering van het Vlaams Blok valt af te leiden dat deze partij uitgesproken hoger dan alle andere partijen scoort op de *eerste* canonische as. Dit wil zeggen dat de kiezers van het Vlaams Blok zich van de anderen onderscheiden door een negatieve houding t.o.v. migranten, autoritaire opvattingen en de wens tot repressief optreden tegenover criminelen. In het zog hiervan spelen ook de attitudes een rol die naar apolitiek protest verwijzen. De kiezers van het Vlaams Blok worden in de ruimte van de eerste twee canonische variabelen het scherpst onderscheiden van de kiezers van de groene partij Agalev. Deze bevinden zich immers gemiddeld aan de kant van de negatieve pool van de eerste as die, zoals gezegd, vooral door de negatieve houding t.o.v. migranten bepaald wordt. Het postmaterialisme (POSTM) en de zorg voor het milieu (ENVIR) correleren sterk negatief met die as. Dit zijn dan ook de doorslaggevende onderscheidende kenmerken van het Agalev-electoraat.

Zoals in 1991 (zie Vuylsteke et al., 1997) en 1995 (Billiet, 1998a) wordt de *tweede* canonische as vooral bepaald door het ethisch conservatisme (ETHIC). De aanvaarding van verschillen in sekserollen correleert matig positief met die as. Het zijn de CVP-kiezers die zich aan deze zijde van de as bevinden. Het kenmerk politieke aliënatie correleert matig negatief met deze tweede dimensie. Dit betekent dat de CVP-kiezers weinig politiek gealiëneerd zijn. De Vlaams-Blokkiezers scoren licht negatief op deze tweede as: ze scoren hoger inzake politieke aliënatie, doch lager inzake ethisch conservatisme.

De *derde* as correleert sterk positief met de economische links/rechts-schaal. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de kiezers voor de VLD hier gemiddeld het hoogst scoren, gevolgd door het VU&ID-electoraat. Tegenover deze kiezerskorpsen bevinden zich de kiezers in de SP, Agalev, blanco en ongeldig, en Vivant. Het Vlaams Blok scoort neutraal m.b.t. deze derde as.

De VU&ID-kiezers scoren het hoogst op de *vierde*, 'Vlaams-nationale'-as. Het Vlaams Blok komt daarbij op de tweede plaats.

De biplotvoorstellingen van de eerste twee assen bij de vorige twee verkiezingsonderzoeken werden in een vorige publicatie besproken (Billiet et al., 2001). Wat het Vlaams Blok betreft zijn daarbij geen opvallende veranderingen merkbaar. Dit suggereert dat de attitudinale determinanten van hun stemgedrag relatief stabiel bleven gedurende het laatste decennium. De deels veranderde inhoud van enkele attitude-schalen, en de uitbreiding van de gehanteerde set attitudes in 1995 én 1999, bemoeilijken echter een eenduidige conclusie.

5. BESLUIT

Het samennemen van de resultaten m.b.t. zowel de achtergrondkenmerken als de attitudinale determinanten van het stemgedrag in juni 1999, laat toe om een meer volledig antwoord te formuleren op onze uitgangsvragen. Welke theoretische verwachting wordt ondersteund door onze resultaten? Globaal genomen bevestigen onze analyses opnieuw dat de keuze voor het Vlaams Blok in hoofdzaak een *inhoudelijke voorkeur* uitdrukt voor een deel van het politieke programma van deze extreemrechtse partij. Dit ligt in de lijn van het rationele keuzemodel van het stemgedrag (bv. Himmelweit et al., 1981). Wanneer we gaan kijken naar de diverse theorieën die binnen dit kader worden voorgesteld, dan wordt de meeste evidentie gevonden voor de theorie van de *bedreigde economische belangen*. Alle uit deze theorie afgeleide hypothesen worden in onze analyses immers bevestigd. De voorkeur voor het Vlaams Blok ligt hoger bij lagergeschoolden en bij arbeiders, terwijl een negatieve houding t.o.v. migranten de hoofddeterminant blijkt te zijn van de stem voor deze partij, zoals verondersteld binnen deze visie. Bemerkt opnieuw dat deze vaststelling niet louter in economische termen hoeft te worden geïnterpreteerd. De gehanteerde schaal omvatte immers ook verwijzingen naar (als storend ervaren) culturele verschillen en ruimere negatieve uitlatingen over de positie van vreemdelingen (12). De afwijzing van vreemdelingen op louter economische gronden leek tevens te zijn afgenomen sinds het begin van de jaren '90. Deze vaststellingen suggereren dat ook het culturele verschil dat met migranten ervaren wordt een reden blijkt te zijn voor een globalere negatieve houding t.o.v. migranten, die zich dan op haar beurt vertaalt in een extreemrechtse stem. Dit impliceert dat de theorie van de bedreigde economische belangen wellicht verruimd moet worden tot het belang van ruimere gevoelens van bedreiging door vreemdelingen, ongeacht of men deze bedreiging ervaart vanuit economische, culturele of andere redenen. We komen hier verder nog op terug.

Een negatieve houding t.o.v. migranten speelt dus de hoofdrol als attitudinale determinant van een stem voor het Vlaams Blok. Daarnaast suggereren de analyses echter dat de overige drie theorieën een ondergeschikte, additionele rol spelen bij de verklaring van de voorkeur voor deze extreemrechtse partij. De theorie der *symbolische belangen*, die het nationalisme als determinant naar voren schuift, wordt gedeeltelijk bevestigd en ten dele gefalsifieerd. In de lijn van deze theorie wordt vastgesteld dat onkerkelijken en leden van een 'andere' mutualiteit in sterkere mate op het Vlaams Blok stemmen. Ook de vaststelling dat actieve leden van een vereniging in mindere mate voor het Vlaams Blok stemmen, spoort met deze theorie. De veronderstelling dat vooral jongeren op deze partij zouden stemmen wordt echter niet geverifieerd. Tevens blijkt het nationalisme (hier geoperationaliseerd via een voorkeur voor autonomie voor Vlaanderen) een eerder ambivalente rol te spelen. Uit de gepresenteerde biplot blijkt wel dat het nationalisme in sterkere mate typerend is voor Vlaams-Blokkiezers in vergelijking tot kiezers van de meeste andere partijen. Deze factor is echter minder belangrijk dan de negatieve houding t.o.v. migranten. Daarbij komt nog dat de kiezers voor de VU in sterkere mate nationalistisch zijn georiënteerd, waardoor vooral deze laatsten 'symbolische belangen' lijken na te streven. De hogere

---

score van de Vlaams-Blokkiezers inzake nationalisme kan het gevolg zijn van de gelaagdheid van etnocentrisme. Uit onderzoek blijkt immers dat een negatieve houding t.o.v. vreemdelingen voortbouwt op een positieve houding t.o.v. de eigen ethnische categorie (Billiet & De Witte, 1991; De Witte & Verbeeck, 2000). Enkel zij die positief staan t.o.v. de 'eigen' groep blijken negatieve houdingen te kunnen ontwikkelen t.o.v. migranten. Een negatieve houding t.o.v. vreemde groepen impliceert dus een positieve houding t.o.v. het eigen volk, waardoor een nationalistische houding als het ware 'verscholen' zit onder de afwijzing van vreemdelingen. Het verrast daardoor wellicht niet dat kiezers die zich laten leiden door een afwijzende houding t.o.v. vreemdelingen, een ondertoon van nationalisme vertonen, die sterker is dan deze van de meeste andere kiezerskorpsen (de VU -kiezers uitgezonderd).

Naast een ondertoon van nationalisme, wordt tevens een ondertoon van autoritarisme vastgesteld onder de kiezers voor het Vlaams Blok in 1999. Vooreerst blijken arbeiders en lagergeschoolden oververtegenwoordigd te zijn bij de Vlaams-Blokkiezers. Dit strookt met de veronderstellingen die kunnen worden afgeleid uit de theorie van de *psychologische behoeften*, die autoritaire denkbeelden als stemmotief naar voren schuift. Autoritaire denkbeelden (of uitingen van cultureel conservatisme) blijken in de multivariate analyses echter onbelangrijk te zijn bij het determineren van de Vlaams-Blokvoorkeur. Eén specifieke deeldimensie van autoritarisme – autoritaire agressie t.o.v. criminelen – blijkt wél een rol te spelen bij het bepalen van de Vlaams-Blokvoorkeur. Deze attitude is qua verklaringskracht echter minder sterk dan de negatieve houding t.o.v. migranten, terwijl het 'slechts' een deeldimensie van autoritarisme betreft. Daardoor moeten we wellicht eerder spreken van een 'autoritaire *ondertoon*' in de Vlaams-Blokvoorkeur.

Tot slot blijkt de Vlaams-Blokstem in 1999 eveneens een ondertoon te vertonen van *apolitiek protest*. De resultaten m.b.t. de achtergrondkenmerken zijn eerder ambivalent. In lijn met de apolitieke protesthypothese stellen we een oververtegenwoordiging vast van Vlaams-Blokkiezers onder de laaggeschoolden, de arbeiders, de onkerkelijken, leden van een 'andere' mutualiteit en individuen die niet actief zijn in het verenigingsleven. De vaststelling dat ouderen een grotere kans vertonen op een Vlaams-Blokstem wijkt hier echter van af. Diverse attitudes zoals politieke aliënering (logistische regressie), wantrouwen in anderen en utilitair individualisme (biplot) spelen echter een secundaire, achterliggende rol bij het bepalen van de Vlaams-Blokstem, waardoor de voorkeur voor deze partij eerder een ondertoon krijgt van politiek protest.

Wanneer we deze vaststellingen *vergelijken* met de resultaten van onderzoek naar het Vlaams-Blokstemgedrag in 1991 en 1995, dan komt daarbij globaal genomen vooral stabiliteit in resultaten naar voren. Inzake *achtergrondkenmerken* blijkt de voorkeur voor het Vlaams Blok in 1991, 1995 en 1999 groter te zijn bij lagergeschoolden, arbeiders en onkerkelijken, al kunnen de precieze categorieën die een significant verschil laten optekenen wel licht verschillen tussen deze periodes. In 1995 werd vastgesteld dat voorkeur voor het Vlaams Blok onder vrijzinnigen was afgenomen in vergelijking tot 1991. Deze vaststelling kan worden doorgetrokken tot de verkiezingen van 1999. Enkel inzake leeftijd komt er een opmerkelijk verschil naar voren. Daar waar de jongere leeftijdscategorieën in 1991 een grotere kans vertoonden op een

---

Vlaams-Blokstem in 1991, blijkt dit in 1999 afgezwakt te zijn. Het percentage stemmen voor het Vlaams Blok is in 1999 bij de jongste kiezers niet zo sterk toegenomen als gemiddeld het geval was ten opzichte van 1991. Daardoor zijn nu naar verhouding méér kiezers boven 55 jaar aanwezig in het kiezerskorps van het Vlaams Blok. Mogelijk heeft, samen met een vermoedelijk grotere aanvaardbaarheid van het Vlaams Blok, het aspect 'bedreiging door criminaliteit' daarbij een rol gespeeld (13). Oudere leeftijdscategorieën blijken immers vatbaarder te zijn voor een dergelijke bedreiging, wat hen kan hebben aanzet om extreem-rechts te stemmen.

De *vergelijking* van de resultaten in de tijd inzake het belang van *attitudinale determinanten* ligt moeilijker, omdat een deel van de attitudes op de diverse ogenblikken op een andere wijze werd geoperationaliseerd, en omdat op de diverse tijdstippen niet steeds dezelfde houdingen werden geoperationaliseerd. De vergelijking van de bi-plots bij de drie verkiezingen suggereert echter een grote mate aan stabiliteit. Ook de hoger besproken resultaten van de logistische regressieanalyse suggereren stabiliteit. De resultaten van onderzoek bij Vlaams-Blokkiezers tijdens vorige verkiezingen, die in het begin van deze bijdrage werden samengevat, komen immers in grote lijnen overeen met de resultaten die in 1999 werden vastgesteld. Daarbij doet zich wellicht één opvallende uitzondering voor. In 1991 en in 1995 droeg een materialistische instelling niet significant bij tot het verklaren van de Vlaams-Blokvoorkeur (cf. Billiet, 1998a; De Witte & Billiet, 1999). In 1999 is dit – in beperkte mate – wel het geval. Deze vaststelling spoort met de suggestie dat er een nieuwe 'breuklijn' ontstond, waarin materialisme een rol speelt (Swyngedouw, 1992; Elchardus & Derks, 1996).

Tot slot van deze bijdrage lijkt het zinvol om nog even stil te staan bij de vaststelling dat de voorkeur voor het Vlaams Blok (nog steeds) vooral ingegeven lijkt door een *ruimere vorm van 'bedreiging door vreemdelingen'*. Dit wordt trouwens bevestigd in de antwoorden op de open vraag naar de motivering van deze voorkeur. Ruim 40% van de kiezers voor het Vlaams Blok verwijzen in hun antwoorden naar het thema van de migranten. Dit is niet toegenomen sinds 1995, maar geen enkel ander thema scoort zo hoog bij deze kiezers. Zoals hoger werd aangegeven hoeft deze bedreiging niet enkel betrekking te hebben op de economische positie van migranten. Ze kan immers ook betrekking hebben op de culturele dreiging die men met deze – cultureel deels afwijkende – bevolkingsgroep kan ervaren. Daarnaast spelen wellicht nog andere aspecten een rol, zoals de perceptie dat vreemdelingen ook inzake criminaliteit een bedreiging kunnen vormen. Uit de multivariate analyses blijkt dat een dergelijk gevoel van bedreiging de hoofddeterminant vormt voor een stem op het Vlaams Blok. Nationalisme, autoritaire denkbeelden en aspecten van apolitek protest speelden daarbij nog een additionele rol. Naast deze directe additionele effecten, beïnvloeden deze drie groepen attitudes de Vlaams-Blokvoorkeur echter ook nog op een *indirecte* wijze, via de houding t.o.v. migranten om. Uit voorgaand onderzoek blijkt immers dat deze drie soorten attitudes determinanten zijn van een afwijzende houding t.o.v. migranten. Dit geldt voor zowel nationalisme (Billiet & De Witte, 1991; Meloen et al., 1999), als autoritarisme (Meloen, 1983 & 1994) en aspecten zoals anomie en utilitair individualisme (Billiet & De Witte, 1995; Billiet & Loosveldt, 1998). Nationalisme, autoritaire denkbeelden en uitingen van apolitek protest kunnen dus ook op

---

deze wijze als 'onderliggende' determinanten van een extreem-rechtse stem worden beschouwd.

De vastgestelde stabiliteit inzake determinanten voor het stemmen voor het Vlaams Blok doet natuurlijk de vraag rijzen naar de verklaring voor de toename van stemmen sinds 1995. Indien de predictoren ongeveer even sterk gebleven zijn, hoe kan het aantal stemmen dan substantieel zijn toegenomen? Het antwoord op deze vraag is veelzijdig. We moeten een goed zicht hebben op de betekenis van de parameters. Zij drukken een toename uit ten opzichte van een referentiecategorie of ten opzichte van het gemiddelde. Als zodanig vertellen ze niets over de hoogte van de referentiecategorie of het gemiddelde. Daarmee is natuurlijk niet verklaard waarom het gemiddelde is toegenomen. Vooreerst moet men voor ogen houden dat niet alle mogelijke verklarende factoren zijn opgenomen in de gestelde modellen. Eén van die afwezige variabelen is bijvoorbeeld de regionale variantie van het stemgedrag. Het lijkt er op alsof het stemmen voor het Vlaams Blok zich geleidelijk verspreidt via enkele grote centra (bijvoorbeeld de assen Antwerpen-Gent, Antwerpen-Brussel, Antwerpen-Mechelen) naar de meer landelijke gebieden. Op de tweede plaats zou men kunnen wijzen op een toegenomen aanvaardbaarheid onafhankelijk van de variabelen die in het model zijn opgenomen. Vervolgens moet men voor ogen houden dat een ongeveer gelijk gebleven parameter toch een groter effect kan hebben op het absoluut aantal stemmen, indien de marginale omvang van de betreffende bevolkingsgroep is toegenomen (bijvoorbeeld het aantal ongelovigen of randkerkelijken). Ten slotte moeten we er op wijzen dat er toch wel enkele verschillen in parameters zijn. De kans op het stemmen voor het Vlaams Blok lijkt vooral toegenomen te zijn bij de lagergeschoolden en bij de geschoolde arbeiders, en tot op zeker hoogte ook onder de 55-plussers. Zoals gezegd lijkt de invloed van het migrantenthema niet gewijzigd te zijn, maar de problematiek inzake criminaliteit (en onveiligheidsgevoelens) lijken toegenomen, terwijl er ook enkele aanwijzingen zijn dat het Vlaams Nationalisme in 1999 iets sterker meespeelde (14).

VOETNOTEN

- (*) De gegevens zijn verzameld door het *Interuniversitair Steunpunt-Opiniononderzoek* (ISPO) na de parlementsverkiezingen van 1999 in het raam van het AGORA-programma onder begeleiding van de DWTC.
- (1) De verkiezingsonderzoeken van 1991 en 1995 werden uitgevoerd door het *Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek* (ISPO). De onderzoeksgroep bestaat uit J. Billiet, M. Swyngedouw, A. Carton en R. Beerten. Het verkiezingonderzoek wordt gefinancierd door de *Federale Diensten voor Culturele en Technische Bijstand* (DWTC).
- (2) Zo wordt consistenten dan voorheen het onderscheid gemaakt tussen de tweespalt 'inhoudelijke voorkeur' versus 'anti-politiek protest'. De diverse verklaringskaders die in de literatuur worden gesuggereerd, worden in deze tweespalt ingepast.

-
- (3) Men zou eigenlijk 25% lager geschoolden (enkel lager onderwijs) moeten hebben. Het blijft natuurlijk steeds de vraag in hoeverre het niet antwoorden (en 'weet niet') op de vraag naar het stemgedrag tot een systematische vertekening van de kenmerken van de Vlaams Blokkiezers leidt. In vorige onderzoeken werd dit nagegaan voor sommige variabelen, maar er werd geen systematisch effect gevonden. Wat 1999 aangaat werd de relatie tussen ontbrekende antwoorden en de (gehercodeerde) schaal m.b.t. de houding tegenover migranten onderzocht. Dit is de belangrijkste predictor voor het stemmen voor het Vlaams Blok. Welnu, van degenen die uitgesproken positief staan tegenover migranten, geeft 5% geen antwoord op de vraag over het stemmen voor de Kamer. Bij de drie overige categorieën (matig positief, matig negatief en matig negatief) schommelt dit rond 8%. De twee kenmerken zijn onafhankelijk van elkaar (Chi-kwadraat = 5,423; df = 3; p = 0,143). We mogen voorlopig aannemen dat het geen antwoord geven op de vraag naar het stemgedrag niet voor een systematische vertekening zorgt. Wat de totale nonrespons aangaat, kunnen we dit echter niet uitsluiten. Daarom blijft voorzichtigheid geboden. Alle bevindingen in dit artikel zijn onder de hypothese dat er geen systematisch effect is op de interactie tussen non-respons, stemmen voor het Vlaams Blok en sommige achtergrondkenmerken.
  - (4) Er wordt gewogen naar de populatiegegevens m.b.t. de leeftijdsklasse, de sekse en het genoten onderwijs. Aangezien dit steeds onafhankelijke of verklarende variabelen zijn, is hier geen enkele reserve. Het aanpassen aan de associatiestructuur in de populatie kan alleen maar een verbetering van de schattingen opleveren. Er wordt ook gewogen naar stemgedrag om de populatieverdeling te representeren. De IPF ('iterative proportional fitting') procedure met de populatieverdeling van het stemgedrag in de marginaal van de leeftijd x sekse x onderwijs tabel, laat de associatiestructuur in de tabel vrijwel intact. Dit wegen zou wel van invloed kunnen zijn op de variantie van een metrische afhankelijke variabele, maar doorgaans niet op de log odds die hier gebruikt worden. Dit werd gecontroleerd. In het tweede deel van de analyses zijn de houdingen en waardeoriëntaties de afhankelijke variabele, en is het stemgedrag een onafhankelijke variabele, zodat het wegen ook hier toegelaten is.
  - (5) Het sterke effect van de *sekse* - een verschil van bijna acht procentpunten tussen mannen en vrouwen - dat in de grotere steekproef van de exit-poll werd gevonden (Swyngedouw, Beerten & Kampen, 1999: 21), is hier niet terug te vinden. Dit komt vermoedelijk doordat hier meer kenmerken tegelijk worden onderzocht (o.m. actief lidmaatschap, vakbondslidmaatschap) en eveneens doordat sommige variabelen in meer categorieën worden ingedeeld (o.a. meer beroeps categorieën). Daardoor wordt wellicht een stuk van de variantie van het kenmerk 'sekse' wegverklaard.
  - (6) In deze bijdrage wordt gesproken over 'maatschappelijke houdingen' of 'attitudes' en niet over 'waardenoriëntaties', vermits dit laatste concept in principe een ruimer en abstracter concept betreft (zie bv. Van Gyes & De Witte, 1999).

-
- (7) Deze schaal bevat twee nieuwe items, die niet tot de 'klassieke' autoritarismeschaal behoren (Meloen, 1983): een item over "een nationaal toegewijde voorhoede die het leiderschap op zich neemt", en een over een harde aanpak van criminelen ("De dag van vandaag hebben criminelen te veel rechten").
  - (8) Dit is meer dan in 1991, waar - na controle van de achtergrondkenmerken - enkel de houding tegenover migranten en houding inzake Vlaamse autonomie een netto effect hadden op het stemgedrag.
  - (9) Wanneer men in de beperkte steekproef (89%) ook nog de subjectieve onveiligheid in het model inbrengt, dan blijkt dit inzake verklaringskracht op de derde plaats te komen ($\beta = 1,19$).
  - (10) Deze separatie is gebaseerd op 'Pillai's trace' (Vuylsteke et.al., 1997).
  - (11) Wilks' Lambda = 0,51; F = 13,774; p = 0,0001.
  - (12) De diverse uitspraken (culturele zowel als economische) correleren overigens zeer hoog met elkaar, waardoor ze niet van elkaar gescheiden kunnen worden na factoranalyse.
  - (13) Gemiddeld 20% van alle kiezers heeft een uitgesproken onveiligheidsgevoel. Bij de kiezers voor het Vlaams Blok is dat naar verhouding bij dubbel zoveel kiezers het geval, namelijk 40%.
  - (14) De sterkere effectparameter voor de schaal 'Vlaams-Belgisch' en de antwoorden op de open vraag naar het waarom van de stemkeuze. In 1999 verwees 6% van de kiezers voor het Vlaams Blok (en 19% van de VU_ID kiezers) spontaan naar communautaire thema's. In 1991 was dat slechts bij 2% van deze kiezers het geval (30% bij de VU-kiezers). Bij alle overige partijen ontbreekt dit thema vrijwel.

BIBLIOGRAFIE

- ADORNO, T., E. FRENKEL-BRUNSWIK, D. LEVINSON & R. SANFORD (1950), *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- BILLIET, J. (1995), 'Church involvement, ethnocentrism and voting for a radical right wing party: Diverging behavioral outcomes of equal attitudinal dispositions', *Sociology of Religion*, 56(3): 303-326.
- BILLIET, J. (1998a), 'Qui vote pour le Vlaams Blok?', pp. 181-201 in: DELWIT, P., J.-M. DE WAELE & A. REA (eds.), *L'extrême droite en France et en Belgique*. Bruxelles: Editions complexe.
- BILLIET, J. (1998b), 'Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België', *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1): 33-54.
- BILLIET, J. (2000), *Transformations of Liberalism in Flanders. The Flemish Liberal Democrats*. Leuven: ISPO-Bulletin 2000/38.
- BILLIET J. & H. DE WITTE (1991), 'Naar racisme neigende houdingen in Vlaanderen: typologie en maatschappelijke achtergronden', *Cultuur en Migratie*, (1): 25-62, Themanummer 'Racisme'.

- BILLIET, J. & H. DE WITTE (1995), 'Attitudinal disposition to vote for an extreme right-wing party the case of 'Vlaams Blok'', *European Journal of Political Research*, 27(2): 181-202.
- BILLIET, J. & G. LOOSVELDT (1998), 'De houding tegenover migranten en het stemgedrag in Vlaanderen: evolutie tussen 1989 en 1995 en een verklaringsmodel', pp. 81-104 in: SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON & R. BEERTEN (red.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen op 21 mei 1995*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- BILLIET, J. & M. SWYNGEDOUW (1995), 'De keuze tussen groen en extreem-rechts. Sporen van een nieuwe breuklijn?', *Res Publica*. 37(2): 247-262.
- BILLIET, J., M. SWYNGEDOUW & A. CARTON (1993), 'Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november en nadien', *Res Publica*, 35(2): 221-235.
- BILLIET, J., M. SWYNGEDOUW, A. DEPICKERE, & E. MEERSSEMAN (2001), *Structurele determinanten van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorp-sen in Vlaanderen. De verkiezingen van 1999*. Leuven: ISPO.
- BILLIG, M. (1978), *Fascists, a social psychological view of the National Front*. London: Harcourt Brace Jovanovich Limited.
- BRANTS, K. & W. HOGENDOORN (1983), *Van vreemde smetten vrij. Opkomst van de Centruumpartij*. Den Haan: Bussum.
- DERKS, A. (2000), *Individualisme zonder verhaal. Een onderzoek naar de verspreiding en de betekenis van individualistische betogen in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.
- DERKS, A. & K. DESCHOUWER (1998), 'Vrijzinnigen, ongelovigen en protest', pp. 39-56 in: SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON & R. BEERTEN (red.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen op 21 mei 1995*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- DE WITTE, H. (1990), *Conformisme, radicalisme, en machteloosheid: een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid.
- DE WITTE, H. (1992), 'Racisten of apatici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag', pp. 189-218 in: E. DESLÉ & A. MARTENS (red.), *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel: VUB Press.
- DE WITTE, H. (2000), 'Houdingen tegenover arbeid in België op de drempel van de eenentwintigste eeuw', 77-116 in: DOBBELAERE, K., M. ELCHARDUS, J. KERKHOF, L. VOYÉ, & B. BAWIN-LEGROS (red.), *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo.
- DE WITTE, H., J. BILLIET. & P. SCHEEPERS (1994), 'Hoe zwart is Vlaanderen? Een exploratief onderzoek naar uiterst-rechtse denkbeelden in Vlaanderen in 1991', *Res Publica*, 36(1): 85-102.
- DE WITTE, H. & J. BILLIET (1999), 'Economic and cultural conservatism in Flanders: in search of concepts, determinants and impact on voting behaviour', pp. 91-120 in: DE WITTE, H. & P. SCHEEPERS (eds.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. Assen: van Gorcum.
- DE WITTE, H. & P. SCHEEPERS (1997), 'Twintig jaar Vlaams Blok. Herkomst, evolutie en toekomst van partij en kiezers', *Internationale Spectator*, 7/8: 420-428.

- DE WITTE, H. & G. VERBEECK (2000), 'Belgium: Diversity in Unity. Chapter 4', pp. 107-139 in: HAGENDOORN, L., G. CSEPELI, H. DEKKER & R. FARNEN (eds.), *European Nations and Nationalism. Theoretical and historical perspectives*. Aldershot: Ashgate.
- DIERICKX, G., C. GJSELINCKX & P. THIJSSSEN (1996), 'Culturele deprivatie en politieke aliënantie', *Res Publica*, 38: 631-656.
- ELCHARDUS, M. (1994), 'Gekaapte deugden. Over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten', *Samenleving en Politiek*, (1): 20-27.
- ELCHARDUS, M. (1996), 'Class, cultural re-alignment and the rise of the populist Right', pp. 41-63 in: ERSKINE, A., (ed.), *Changing Europe. Some aspects of identity, conflict and social justice*. Aldershot: Avebury.
- ELCHARDUS, M. & A. DERKS (1996), 'Culture conflict and its consequences for the legitimation crisis', *Res Publica*. 38(2): 237-253.
- ELCHARDUS, M., K. DESCHOUWER, K. PELLERIAUX & P. STOUTHUYSEN (1993), 'Hoe negatief kan vrijheid zijn? Ongeloof, vrijzinnigheid en populistische ontvoogding', pp. 27-39 in: SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON & R. BEERTEN (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- ELCHARDUS, M. & P. HEYVAERT (1990), *Soepel, Flexibel en Ongebonden*. Brussel: VUBPress.
- FALTER, J.W. (1991), *Hitler's waehler*. München: Verlag C.H. Beck.
- FALTER, J.W. & S. SCHUMANN (1988), 'Affinity towards right-wing extremism in Western Europe', *West European Politics*, 11(2): 96-110.
- FRAEYS, W. (1999), 'Les élections législatives t Européennes du 13 Juin 1999', *Res Publica*, 41(2-3): 239-264.
- GAMSON, W. (1968), *Power and Discontent*. Homewood, Ill.: Dorsey Press.
- HIMMELWEIT, H., P. HUMPHREYS, M. JAEGER & M. KATZ (1981), *How voters decide. A longitudinal study of political attitudes and voting extending over fifteen years*. London: Academic Press.
- HOOGHE, M. (red.) (2000), *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur*. Leuven: Acco.
- INGLEHART, R. (1977). *The silent revolution: changing values and political styles among western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- JACOBS, D., K. ABTS, K. PHALET & M. SWYNGEDOUW (2001), 'De rol van sociaal kapitaal, sociaal-economische onzekerheid, sociale integratie en gevoelens van discriminatie. Een verkenning', pp. 99-132 in: *Vlaanderen gepeild*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- KAUFMAN, L.R. & P.G. SCHERVISH (1986), 'Using adjusted crosstabulations to interpret log-linear relationships', *American Sociological Review*, 51: 717-733.
- KAUFMAN, L.R. & P.G. SCHERVISH (1987), 'Variations on a theme. More uses of odds ratios to interpret log-linear parameters', *Sociological Methods and Research*, 16(2): 218-255.
- KING, G., R. KEOHANE & V. SIDNEY (1994), *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press.
- LIPSET, S.M. (1960/1981), *Political man*. New Jersey: Doubleday and Co.

-
- LUBBERS, M. & P. SCHEEPERS (2000), 'Individual and contextual characteristics of the German extreme right-wing vote in the 1990s. A test of complementary theories', *European Journal of Political Research*, 38: 63-94.
- LUBBERS, M., P. SCHEEPERS & J. BILLIET (2000), 'Multilevel modelling of Vlaams Blok voting: individual and contextual characteristics of the Vlaams Blok vote', *Acta Politica*, 30(4): 363-398.
- LOCH, D. (1991), *Der schnelle Aufstieg des Front National, Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*. München: Tuduv-Verlagsgesellschaft.
- MADDENS, B. (1994), *Kiesgedrag en partijstrategie. De samenhang tussen de beleidsmatige profilering van de partijen en het kiesgedrag van de Vlamingen op 24 november 1991*. Doctoraal Proefschrift. Leuven: Afdeling Politologie K.U.Leuven.
- MADDENS, B., R. BEERTEN & J. BILLIET (1994), *O Dierbaar België? Het natiebewustzijn van Vlamingen en Walen*. Leuven: Departement Sociologie/Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U.Leuven, Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek.
- MELOEN, J. (1983), *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis. Een literatuurstudie (1950-1980) naar de validiteit van het begrip 'Autoritaire Persoonlijkheid' en naar de sociale, politieke en economische invloeden op autoritarisme*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- MELOEN, J. (1994), 'A critical analysis of forty years of authoritarianism research', pp. 127-165 in: FARNEN, R. (ed.), *Nationalism, ethnicity and identity: cross-national and comparative perspectives*. New York: Transaction Books.
- MELOEN, J., H. DE WITTE & G. VAN DER LINDEN (1999), 'Authoritarianism and Voting for a Racist Party in Belgian Flanders', *Politics, Groups and the Individual. International Journal of Political Psychology and Political Socialization*. 8(1-2): 21-40.
- MIDDENDORP, C. (1991), *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen: Van Gorcum.
- SCHEEPERS, P., A. FELLING & J. PETERS (1992), 'Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: update of a classic theme and an empirical test', *Politics and the Individual*, 2(1): 43-60.
- SCHEEPERS, P., R. EISINGA & J. LAMMERS (1993), 'Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992', *Mens en Maatschappij*, 68(4): 362-385.
- SCHEEPERS, P., J. BILLIET & H. DE WITTE (1995), 'Het electoraat van het Vlaams Blok. De kiezers en hun opvattingen', *Sociologische Gids*, 41(3): 232-252.
- SPRUYT, M. (1995), *Grove borstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?* Leuven: Van Halewyck.
- SPRUYT, M. (2000), *Wat het Vlaams Blok verzwijgt*. Leuven: Van Halewyck.
- SROLE, L. (1956), 'Social integration and certain corollaries: an exploratory study', *American Sociological Review*, 21(6): 709-716.
- STÖSS, R. (1990), *Die Republikaner, woher sie kommen, was sie wollen, wer sie waehlt, was zu tun ist*. Köln: Bund Verlag GmbH.
- STOUTHUYSEN, P. (1993), *Extreem-rechts in na-oorlogs Europa*. Brussel: VUBPress.

-
- SWYNGEDOUW, M. (1989), *De keuze van de kiezer. Naar een verbetering van de schattingen van verschuivingen en partijvoorkeur bij opeenvolgende verkiezingen en peilingen*. Academisch proefschrift. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- SWYNGEDOUW, M. (1992), *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. ISPO-schrift 1992/1, K.U.Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut, Departement Sociologie-IPSO.
- SWYNGEDOUW, M. & R. BEERTEN (1996), 'Cognitieve en affectieve motieven van partijkeuze. De nationale verkiezingen van 21 mei 1995', *Res Publica*, 38(3/4): 555-574.
- SWYNGEDOUW, M., R. BEERTEN & J. KAMPEN (1999), *De veranderingen in de samenstelling van de kiezerskorpsen 1995-1999*. ISPO-Bulletin 1999/35.
- SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON & R. BEERTEN (red.) (1993), *Kiezen is Verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON & R. BEERTEN (red.) (1998), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen op 21 mei 1995*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- VAN DER BRUG, W., M. FENNEMA & J. TILLIE (2000), 'Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote?', *European Journal of Political Research*, 37: 77-102.
- VAN DONSELAAR, J. & C. VAN PRAAG (1983), *Stemmen op de Centrumpartij. De opkomst van anti-vreemdelingenpartijen in Nederland*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- VAN GYES, G. & H. DE WITTE (1999), 'Conservatism and values. A confrontation of Middendorp with Schwartz and Triandis', pp. 121-150 in: DE WITTE, H. & P. SCHEEPERS (eds.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. van Gorcum: Assen.
- VAN HOLSTEYN, J. (1990), 'En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten', *Socialisme en democratie*, 6: 158-161.
- VUYLSTEKE, M. (1994), *Projectie en rotatie. Paradigma's in statistische technieken*. Doctoraatsproefschrift, Faculteit Wetenschappen, K.U.Leuven.
- VUYLSTEKE, M., J. BILLIET, H. DE WITTE & F. SYMONS (1997), 'Contrasting the electorates of eight political parties: A visual presentation using the biplot' pp. 377-390 in: GREENACRE, M. & J. BLASIUS (eds.), *Visualization of categorical data*. San Diego: Academic Press.
- WAEGE, H. (1998), *Vertogen over de relatie tussen individu en gemeenschap. Ontwikkeling en validering van meetinstrumenten in het kader van survey-onderzoek*. Leuven: Acco.